

DOI: <https://doi.org/10.36477/tourismhospsee-2-9>

УДК 379.84

Тучковська І. І.кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи
Львівського торговельно-економічного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6719-2981>**Tuchkovska Iryna**

Lviv University of Trade and Economics

ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

ORGANIZATION OF EXCURSION ACTIVITY FOR PEOPLE WITH DISABILITIES

З'ясовано, що попит на екскурсійні послуги для осіб з інвалідністю зростає, але їх доступність дуже низька через невиконання низки спеціальних умов екскурсійного обслуговування даного контингенту споживачів, що й обумовлює актуальність даної теми дослідження. Проаналізовано особливості організації та проведення екскурсій для осіб з інвалідністю. Виокремлено та структуровано основні організаційні та методичні рекомендації щодо екскурсійного обслуговування осіб з інвалідністю. Досліджено сучасні реалії надання екскурсійних послуг для осіб з інвалідністю в Україні та узагальнено організаційні і методичні рекомендації щодо екскурсійного обслуговування осіб з інвалідністю. Зосереджено увагу на супроводі екскурсантів з інвалідністю під час екскурсії. Виокремлено та узагальнено вимоги щодо організації і проведення екскурсій для осіб з інвалідністю.

Ключові слова: особи з інвалідністю, екскурсійне обслуговування, екскурсія, екскурсанти, супровід.

Выяснено, что спрос на экскурсионные услуги для людей с инвалидностью растет, но их доступность очень низкая из-за невыполнения ряда специальных условий экскурсионного обслуживания данного контингента потребителей, что и обуславливает актуальность данной темы исследования. Проанализированы особенности организации и проведения экскурсий для лиц с инвалидностью. Выделены и структуризованы основные организационные и методические рекомендации по экскурсионного обслуживания людей с инвалидностью. Исследованы современные реалии предоставления экскурсионных услуг для людей с инвалидностью в Украине и обобщены организационные и методические рекомендации по экскурсионного обслуживания людей с инвалидностью. Сосредоточено на сопровождении экскурсантов с инвалидностью во время экскурсии. Выделены и обобщены требования по организации и проведению экскурсий для людей с инвалидностью.

Ключевые слова: люди с инвалидностью, экскурсионное обслуживание, экскурсия, экскурсанты, сопровождение.

It was found that the demand for excursion services for people with disabilities is growing, but their availability is very low due to non-compliance with a number of special conditions of excursion services for this group of consumers, which determines the relevance of this research topic. The peculiarities of organizing and conducting excursions for people with disabilities are analyzed. The main organizational and methodological recommendations for excursion services for people with disabilities have been identified and structured. The modern realities of providing excursion services for people with disabilities in Ukraine are studied and the organizational and methodological recommendations for excursion services for people with disabilities are summarized. The focus is on accompanying tourists with disabilities during the tour. The requirements for organizing and conducting excursions for people with disabilities are singled out and generalized.

Keywords: persons with disabilities, excursion service, excursion, excursionists, support.

Постановка проблеми. Значна увага приділяється руху за рівність у правах, у тому числі і людей з обмеженими можливостями. До осіб з інвалідністю належать: люди з інвалідністю; люди з захворюваннями зору, слуху, опорно-рухового апарату; люди похилого віку.

На даний час набирає темпи робота по створенню для осіб з інвалідністю спеціальних реабі-

літаційних програм, впроваджуються інноваційні технології соціальної роботи. Причетна до цього процесу і туристична діяльність, в межах якої виявляються і вирішуються проблеми безбар'єрного туризму. Достатньо насичене інформаційне середовище сформувало серед осіб з інвалідністю стійкий попит на туристичне обслуговування [3, с. 4]. Але, на жаль, доступний туризм – най-

більша з неохоплених ніш вітчизняного туристичного ринку. Внаслідок цього доступність туризму для осіб в Україні знаходиться на низькому рівні.

Залучення осіб з інвалідністю в коло споживачів туристичних послуг пов'язане з вирішенням наступних задач [5, с. 11]: створенням комфортних умов для пересування і проживання, формуванням інституту профільних фахівців, правильною організацією спеціалізованого туристично-екскурсійного обслуговування. При цьому, якщо організація повноцінних тривалих туристичних подорожей для осіб з інвалідністю є доволі складним завданням для сучасних реалій, то організація екскурсійної діяльності, яка триває менше ніж 24 години і не потребує розміщення та довгих переїздів є більш досяжним та реальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Організація та надання туристичних послуг для осіб з інвалідністю в туризмі в Україні доволі актуальна тематика наукових досліджень в якій вже виокремилися певні напрями. Так, Войтовська А. І., Слатвінська Л. А., Хрущ Ю. М., Іванова В. М., Медведський Р. С. узагальнили розуміння, підходи, особливості та сучасний розвиток інклюзивного туризму в Україні; Волошинський О., Горбацьо І., Мацелюх А., Сварник М. дослідили теорію і практику організації активного відпочинку та туризму для неповносправних осіб [6, с. 23]; Аніщенко А. П., Яріко М. О. присвятили свої дослідження розвитку інфраструктури інклюзивного туризму; інклюзивний туризм як вид реабілітації розглядається в публікаціях В. В. Лепського, Л. Ю. Науменко, І. С. Борисова, В. М. Березовського, С. В. Макаренко, О. О. Кравченко, Н. Є. Гусак, М. В. Перфільєва, І. О. Карпич досліджували правове забезпечення розвитку інклюзивного туризму в Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблематики особливостей організації екскурсійної діяльності, як частини організованого інклюзивного туризму та самостійного виду реабілітації осіб з інвалідністю в Україні на теперішній час залишається практично не дослідженою, що потребує подальших наукових, практичних та методичних напрацювань.

Виклад основного матеріалу дослідження..

Одним із затребуваних напрямів соціокультурної реабілітації осіб з інвалідністю є туротерапія – соціокультурна реабілітаційна технологія, в основу якої покладено туристична та екскурсійна діяльності [5, с. 112].

Туризм як для звичайних пересічних громадян, так для осіб з інвалідністю неможливий без надання екскурсійних послуг, як найбільш ефективного та інформативно-наукового засобу знайомства з об'єктами та місцевостями. Для осіб з інвалідністю саме організовані екскурсії, а не

самостійне знайомство з місцевістю є ще більш актуальними через низку обставин:

- знайомство з місцевістю проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця (екскурсовода), який має не тільки професійні знання щодо об'єктів та місцевості в цілому, але й враховує специфічні потреби даної категорії екскурсантів;

- професійний екскурсовод завжди прилаштується під вимоги і потреби щодо змісту та обсягу інформації, методів її подачі;

- при організованому екскурсійному обслуговуванні вирішується проблема транспортування екскурсантів;

- під час організованого екскурсійного обслуговування даного контингенту прокладання маршруту має виключне значення і тому завжди будуть враховані вимоги щодо безбар'єрного доступу до об'єктів;

- організоване екскурсійне обслуговування здебільшого передбачає залучення помічників для його здійснення.

ослідження сучасних вітчизняних практик екскурсійного обслуговування осіб з інвалідністю свідчить про те, що найбільш активно, до цього процесу включилися провідні культурно-пізнавальні установи.

Проведення екскурсій безпосередньо у міському середовищі або на природних об'єктах є поки що вкрай рідким та поодиноким явищем на території нашої держави. Здебільшого такі заходи проходять під час тематичних фестивальних заходів, зокрема, Всеукраїнського фестивалю творчості осіб з інвалідністю «Барви життя» (м. Київ), Всеукраїнської соціально-культурної акції «Зірки в темряві» (м. Київ), Всеукраїнського інтегрованого концертного проекту «Відчинилося життя» (м. Чернігів), Всеукраїнського фестивалю творчості інвалідів «Ми діти твої, Україно» (м. Київ), фестивалю «ІнклюзіОН» (м. Харків). Така ситуація пояснюється такими факторами: відсутність комерційної зацікавленості традиційних туристичних підприємств щодо даної категорії споживачів, через його низьку платоспроможність; високий ступінь відповідальності та рівня підготовки і проведення такої специфічної екскурсійної послуги як «інклюзивна екскурсія»; небагатий досвід серед екскурсоводів щодо проведення екскурсій для даного контингенту споживачів; і, можливо, головне – непристосованість середовища екскурсійних об'єктів та місцевостей для відвідування особами з інвалідністю. Пороте з цього приводу в державі поступово відбуваються певні зрушення і фактично центральні частини великих міст вже мають необхідні елементи інфраструктури. Так, окрім організації безбар'єрного середовища в містах України встановлюють скульптури-макети, які детально відтворюють відомі архітектурні будівлі з інформацією про них

наданою шрифтом Брайля на різних мовах. Такі скульптури вже давно використовують у багатьох європейських містах. Проте в Україні такі об'єкти поки що не отримали достатнього розповсюдження, зокрема перший такий проект був виконаний в Одесі де зараз нараховується понад десяток таких скульптур, які презентують найвидатніші архітектурні об'єкти міста, що значно полегшує проведення екскурсій для незрячих та слабозорих осіб. Зроблені скульптури з полімеру, вкриті бронзовою стружкою та містять написи на трьох мовах з перекладом на шрифт Брайля. Зараз аналогічні скульптури також встановлені в Черкасах, Львові, Києві та Харкові. В цілому ж якщо

аналізувати міжнародний досвід, то можливо зазначити, що більшість європейських держав має високий ступінь прилаштування середовища під розвиток інклюзивного туризму та екскурсійної діяльності.

Слід зазначити, що результатом компенсаторного розвитку відчуттів є розвиток індивідуальних міжаналізаторних зв'язків і особливі образи предметів і явищ. Тому екскурсивод повинен розуміти, що робота з особами з інвалідністю вимагає володіння екскурсійними методами, адаптованими до конкретної аудиторії.

Зрозуміло, є загальні вимоги до екскурсійного обслуговування осіб з інвалідністю, але значно

Таблиця 1

Рекомендації для екскурсійного обслуговування осіб з інвалідністю

група екскурсантів	пропозиції
порушення опорно-рухового апарату	<ul style="list-style-type: none"> – заздалегідь подбати, щоб пандуси при вході в будівлі були чисті, не слизькі, та не загороджені сторонніми предметами; – проходи між залами і в залах музеїв, галерей не повинні бути звужені випадковими предметами, двостулкові двері повинні бути відкритими; – таблички із зазначенням розташування спеціального туалету повинні бути на видному місці; – при проведенні екскурсії краще, щоб обличчя екскурсивода і екскурсантів були розташовані на одному рівні, екскурсиводу рекомендується присідати, де є можливість, або відходити трохи назад, щоб екскурсантам не треба було закидати голову; – всі потрібні об'єкти знаходяться не вище 120 см і не нижче 40 см, так що до них можна дістати стоячи або сидячи; – ширина дверей відвідуваних об'єктів не менше 85 см, пороги не більш як 2 см, щоб зайти, не потрібно підніматися по сходинках. При плануванні маршруту потрібно враховувати, що ширина міських доріжок і алей як мінімум 180 см: це дозволяє людям йти в різних напрямках, а також рухатися поруч пішоходу і людині в інвалідному візку.
порушення мовлення	<ul style="list-style-type: none"> – рекомендується не перебивати і не виправляти вимову екскурсантів; – не прискорювати запитання екскурсантів і давати відповіді на них не дослухавши до кінця; – не вдавати, якщо не зрозуміли, що сказано, краще перепитати чи попросити пояснень; – під час екскурсії посилено підтримувати візуальний контакт; – не використовувати в тексті екскурсії складні речення; – задавати питання, які вимагають простих відповідей або кивків голови; – якщо виникають проблеми в спілкуванні, запитати, чи не хоче екскурсант використати інший спосіб; – написати, надрукувати на електронному пристрої.
гіперкінези	<ul style="list-style-type: none"> – не намагатися надавати допомогу без з'ясування чи є в ній потреба; – не відволікатися, не помічати на мимовільні рухи екскурсантів; – бажано, щоб навколо екскурсантів був вільний простір; – у разі передачі якогось предмету, бажано підстрахувати його від падіння.
порушення слуху належать	<ul style="list-style-type: none"> – якщо екскурсанти мають залишок слуху, тримати повільний та рівний темп вимови, мати чітку дикцію; – подбати, щоб не заважали сторонні джерела шуму; – під час розмови використовувати прості фрази; – не затемнювати обличчя і не загороджувати його руками, волоссям або якимись предметами, щоб екскурсанти мали можливість стежити за мімікою та губами; – при повідомленні інформації, яка включає в себе номер, технічний або інший складний термін, краще її написати на аркуші і показати групі; – під час спілкування з повністю глухими людьми за допомогою сурдоперекладача необхідно звертатися безпосередньо до екскурсанта.
з поєднаною патологією (сліпоглухі)	<ul style="list-style-type: none"> – невербальні (несловесні) засоби спілкування – жести, картинки, реальні предмети; – контактна форма прояву жестів (якщо у людини втрачена можливість візуально сприймати жестові повідомлення)

більше факторів зобов'язує диференційовано підходити до планування і проведення екскурсійних заходів [8, с. 27]. З урахуванням характеру різних обмежень життєдіяльності екскурсантів, для обслуговування кожної групи необхідно використовувати спеціалізовані методи і техніку проведення екскурсій та дотримуватись рекомендацій зазначених у таблиці 1.

Слід зазначити, що для екскурсантів з порушеннями мовлення найбільші труднощі виникають в спілкуванні з оточуючими, що потребує від екскурсовода особливої уваги в налагодженні контакту з цією категорією екскурсантів.

В екскурсіях з глухими та слабчучими варто використовувати аудіовізуальні технічні засоби. До них належать: індивідуальний аудіогід (дозволяє слухати текст на комфортній гучності, виключаючи сторонні звуки), планшет/ DVDG плеер, (люди з проблемами слуху краще сприймають візуальний ряд). Екскурсанти з порушенням зору. Це одна з найважчих форм інвалідності. Головною проблемою даної групи екскурсантів є недостатнє сприйняття навколишнього світу. До форм сліпоти відносяться: слабозоркість, тотальна сліпота та залишковий зір. Тому перед проведенням екскурсії, необхідно попередньо з'ясувати ступінь втрати зору – чи бачать екскурсанти предмети або їх обриси, чи володіє хтось із них світловідчуттям або вони не бачать нічого, і, ґрунтуючись на цьому, вже будувати екскурсійний маршрут. Сліпі мають великі труднощі з пересуванням у просторі, можуть пересуватися самостійно за допомогою тростини або з супроводжуючим. Незрячий тримає за руку супроводжуючого (або бере його під руку, або дотримується його руки трохи вище ліктя), залишаючись при цьому на півкроку позаду. Рекомендовано, щоб група тотально сліпих складалася з 5 екскурсантів, якщо інший тип вади зору, то з 10. На кожного екскурсанта потрібен один супровідник. При проведенні екскурсії рекомендується: не робити різких рухів, при появі перешкоди попереджувати заздалегідь, злегка зупинившись; при кожному зверненні називати себе; говорити спокійним голосом, не уникати погляду в обличчя; використовувати більше мову для опису подій і об'єктів, а не жести і міміку; під час загальної бесіди у групі пояснювати, до кого звертаються; звертатися до сліпого безпосередньо, а не до його супроводжуючого.

Для даного контингенту екскурсантів при показі використовується техніка тактильного показу. Вона полягає в тому, що екскурсанта підводять до експонату, кладуть руки на предмет і дозволяють спокійно його вивчити, чітко поясню-

ючи те, що знаходиться під пальцями. Не можна своєю рукою водити руку сліпого по предмету, що оглядається, бажано його не квапити. Відповідно для даної групи екскурсантів важливим є підбір екскурсійних об'єктів доступних для споглядання відповідними способом. Під час екскурсії також можна характеризувати предмети, використовуючи назви кольорів, у багатьох є залишковий зір або уявлення про кольори. Цілком доречно користуватися дієсловом «подивіться», навіть з тотально сліпими.

У наш час зустрічається все більше випадків, коли людина з поєднаною патологією. Наприклад, особа з порушеннями одночасно слуху та зору або слуху та опорно-рухового апарату. Таке ураження двох найголовніших почуттів сприйняття людини не завжди буває повним. Часто при повній глухоті людина користується залишковим зором. Іноді при повній втраті зору може користуватися залишками слуху.

Група таких відвідувачів повинна бути не більше трьох осіб з супроводжуючими. Таким чином можливо зробити узагальнення щодо елементів які потребують першочергової уваги при організації та проведенні екскурсій для осіб з інвалідністю, які наведені на схемі на рис. 1.

Найважливішим елементом екскурсії, що вимагає спеціальної підготовки є екскурсійний текст. При підборі екскурсійної інформації про об'єкти слід обирати найголовніше та не перевантажувати його датами та цифровим матеріалом, маловідомими спеціальними термінами. Не слід будувати складні та довгі речення, рекомендується використання римованих форм та цитат, при характеристиках об'єктів в тексті потрібно більше уваги приді-

Рис. 1. Основні елементи екскурсійного обслуговування осіб з інвалідністю

ляти таким формам подачі матеріалу як пояснення, характеристика, опис; вони повинні бути більш ретельними та глибокими. При наданні послуг з екскурсійного обслуговування, організатор екскурсії для осіб з обмеженими можливостями повинен звернути ретельну увагу на тривалість та планування тараси екскурсійного маршруту. В першу чергу, слід враховувати можливості підходу чи під'їзду до обраних об'єктів та наявність достатнього місця для зупинки групи, вимоги безпеки екскурсантів при знаходженні на об'єктах.

Тривалість екскурсії потрібно скорочувати, враховуючи швидку фізичні та емоційну втомлюваність даного контингенту екскурсантів. В обов'язковому порядку передбачаються місця для короткочасного відпочинку та санітарних зупинок. При цьому маршрут має бути функціонально повним, тобто, якщо це оглядова екскурсія на автобусі, необхідно передбачити і відвідування музею, галереї виставки (інших закладів культури), і пішохідну частину (по історичній частині міста, по парку, набережній). При плануванні траси пішохідної частини враховується наявність пандусів та поручнів у сходів, пологих спусків у тротуарах в місцях наземних переходів вулиць.

В Україні екскурсійне обслуговування через відсутність зазначених елементів інфраструктури поки що знаходиться на низькому рівні. Нажаль, більшість навіть розвинутих міст України не мають гідних умов для організації спеціалізованої екскурсійної діяльності, але зрушення в цій галузі є.

З метою забезпечення безпеки екскурсантів і підвищення якості туристично-екскурсійного обслуговування при проведенні екскурсії необхідно організувати супровід екскурсантів. Супроводжуючий – це людина, яка знає проблеми осіб з інвалідністю і створює їм комфортні умови під час проходження маршруту. Супроводжуючий може бути як один на групу екскурсантів так і для кожного екскурсанта персонально (в залежності від потреби та складності маршруту). Бажано щоб серед супровідників був медичний працівник, який розуміється на потребах та проблемних моментах які можуть виникати під час екскурсійного обслуговування, фізично розвинені та психологічно підготовлені особистості, в тому числі і волонтери. Супроводжуючий повинен: надавати організаційну допомогу екскурсоводу під час проведення екскурсії; знати і дотримуватися техніки безпеки під час проходження по маршруту; уточнити в учасників екскурсійної поїздки шляхом індивідуального опитування наявність у кожного з них паспорта та страхового медичного полісу; інформувати екскурсовода про погане самопочуття екскурсанта і надати першу допомогу; при необхідності просити водія про позапланову зупинку.

Головна функція персонального помічника – це функція санітара, який надає допомогу в побуто-

вому і санітарному самообслуговуванні, допомогу при посадці в транспорт і виходу з нього, а також при пішохідному пересуванні. При організації транспортних екскурсій велику увагу треба приділити технічному стану та оснащенню транспортного засобу. Автобуси екскурсійного класу повинні бути оснащені системою кондиціонування повітря, аудіо- і відеосистемою, анатомічними сидіннями з регульованою спинкою і відповідати найсуворішим вимогам для комфортної і безпечної подорожі [2, с. 36]. Не рекомендується обирати транспорт, у якого високі підніжки, вузькі двері, а також відсутні додаткові засоби безпеки і конструкцій – пандуси, поручні і підйомники. При посадці в автобус, виходу з нього, а також при прискоренні і уповільненні руху транспорту, відсутність таких засобів або обмеження в оснащенні ними автобуса, може призвести до нещасного випадку. На тривалих екскурсіях також слід приділити увагу особливостям надання послуги харчування. Існують такі варіанти організації харчування екскурсантів: під час зупинок на місті або у спеціалізованих місцях громадського харчування.

У першому варіанті бажано перед початком екскурсії забезпечити кожного екскурсанта так званім «кишеньковим харчуванням». У «кишенькове харчування» можуть входити проста чиста вода, сухофрукти, печиво, цукерки, йогурт, сир. Під час прийому їжі використовується одноразовий посуд, який після збирається і переноситься в спеціально відведене в транспорті для цих цілей місце. Екскурсовод зобов'язаний перед початком маршруту проінформувати екскурсантів про правила прийому їжі та утилізації сміття, а також попередити про час санітарних зупинок. Слід зазначити, що надання послуги харчування на тривалих маршрутах може проходити в спеціалізованих місцях громадського харчування. Обслуговування осіб з інвалідністю має свої особливості, які необхідно враховувати при виборі об'єкта харчування, складанні меню і форми обслуговування. Основні рекомендації, які в повній мірі можуть застосовуватися в умовах обмеженої інфраструктури при обслуговуванні осіб з порушенням опорно-рухового апарату та осіб з порушенням зору: осіб з порушенням опорно-рухового апарату не можна розсаджувати на стільці з низько розташованою перемичкою між передніми ніжками, що мають обмеження в рухливості тазостегнового суглоба, на таких стільцях їм сидіти вкрай незручно; відстань між столиками в залі і екскурсантами, які сидять за одним столиком, має дозволяти сидіти розслаблено, витягнути ноги; розсаджуючи екскурсантів за столиками, необхідно мати на увазі, що людину, сліпого на одне око, необхідно посадити на таке місце, щоб з боку сліпого ока був відсутній рух інших людей, в тому числі і офіціанта.

Висновки. Особи з інвалідністю мають однакове право на відпочинок та такий самий інтерес до екскурсійних послуг, як і інші, тільки в силу свого фізичного стану вони потребують більш ретельного підходу до його організації та безпосереднього проведення екскурсійної діяльності. Загалом, виокремлено та узагальнено вимоги щодо організації і проведення екскурсій для

осіб з інвалідністю безумовно потребує подальшого дослідження та опрацювання. При цьому важливе значення має безпосередньо практика організації та проведення таких різних видів екскурсій, для яких в Україні мається значний екскурсійний потенціал, висококваліфіковані екскурсороводи і певний рівень спеціалізованої інфраструктури.

Список використаних джерел:

1. Бочелюк В. Й., Турубарова А. В. Психологія людини з обмеженими можливостями : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 264 с.
2. Волошинський О., Горбацо І., Мацелюх А., Сварник М. Теорія та практика організації відпочинку та туризму на природі для інвалідів. Львів : LihaGPres, 2009 (українською мовою).
3. Вчора у Львівській картинній галереї презентували виставку для незрячих «Торкаючись, бачу». URL: http://vgolos.com.ua/photo/u_lvovi_prezentuvaly_vystavku_dlya_nezryachyh_158925.html
4. Додаткові консультації для гідів, як коментувати екскурсії для незрячих: сайт Львівської міської ради. URL: <http://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/232978-dodatkovyi-konsul-tatsiji-dlya-gidiv-yak-komentuvati-ekskursiji-dlya-nezryachikh-trivatimut-do-kintsya-lipnya>
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Конвенція ООН від 13.12.2006. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/page
6. Лісек-Любась Е. Стаємо доступнішими через музейну мистецьку діяльність. *Гість з особливими потребами в музеї* : Бюлетень за підсумками конференції-навчання в рамках Проекту «Музеї без бар'єрів. Коаліція польських та українських музеїв для професійного обслуговування неповносправних відвідувачів» (9 жовтня 2014 р., м. Львів). Львів, 2014. С. 46–50.

References:

1. Bochelyuk V. Y., Turubarova A. V. (2011) *Psykhohohiya lyudyny z obmezenymy mozhlyvostyamy: navch. posib.* Kyiv: Tsentр uchbovoyi literatury, 264 p.
2. Voloshynskyy O., Horbatso I., Matselyukh A., Svarnyk M. (2009) *Teoriya ta praktyka orhanizatsiyi vidpochynku ta turyzmu na pryrodі dlya invalidiv.* Lviv: LihaGPres (ukrayinskoju movoyu).
3. Vchora u Lvivskiy kartynniy halereyi prezentuvaly vystavku dlya nezryachykh «Torkayuchys, bachu». URL: http://vgolos.com.ua/photo/u_lvovi_prezentuvaly_vystavku_dlya_nezryachyh_158925.html
4. Dodatkovyi konsultatsiyi dlya hidiv, yak komentuvaty ekskursiyi dlya nezryachykh: sayt Lvivskoyi miskoyi rady. URL: <http://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/232978-dodatkovyi-konsul-tatsiji-dlya-gidiv-yak-komentuvati-ekskursiji-dlya-nezryachikh-trivatimut-do-kintsya-lipnya>
5. Konventsiya pro prava osib z invalidnistyu: Konventsiya OON vid 13.12.2006. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/page
6. Lisek-Lyubas E. (2014). *Stayemo dostupnishymy cherez muzeynu mystetsku diyalnis. Hist z osoblyvymy potrebamy v muzeyi* : Byuleten za pidsumkamy konferentsiyi-navchannya v ramkakh Proektu «Muzeyi bez bar"yeriv. Koalitsiya polskykh ta ukrayinskykh muzeyiv dlya profesiynoho obsluhovuvannya nepovnospravnykh vidviduvachiv» (9 zhovtnya 2014 r., m. Lviv). Lviv, pp. 46–50.